

Перетворення

Франц Кафка

Оповідання

Переклад: Іван Кошелівець

Прокинувшись одного ранку з неспокійного сну, Грегор Замза побачив себе в своєму ліжку перетвореним на велику комаху. Він лежав на своїй панцероподібній твердій спині і, підносячи трохи голову, бачив свій випнутий брунатний, поділений дугастими стяжками живіт, на висоті якого, майже зовсім готова сповзти, ледве трималася ковдра. Безліч у порівнянні з обсягом тіла жалюгідно тоненьких його ніжок безпомічно мерехтіли йому перед очима.

"Що зі мною сталося?" — подумав він. Це вже не сон. Його кімната, справжня, дещо мала кімната стояла в своїх чотирьох, добре знайомих стінах. Над столом, на якому був розкладений розпакований набір зразків сукна — Замза був комівояжером, — висіла картина, яку він недавно витяв з одного ілюстрованого журналу й оправив у гарну золочену раму. На ній була зображена дама в хутряній шапочці й хутрянному боа, вона сиділа випростано й простягала до глядача важку хутряну муфту, в якій рука зникала до самого ліктя.

Потім погляд Грегора впав на вікно, і від похмурої погоди — чути було стукіт дощових крапель по блясі підвіконня — він поринув у глибоку меланхолію.

"Як добре було б ще трохи поспати й забути весь цей одур", — подумав він, але це було зовсім неможливе, бо він звик спати на правому боці, а в теперішньому стані не міг повернутися. Хоч як не кидався він з усієї сили на правий бік, кожного разу знову перевертався на спину. Він пробував так добру сотню разів, заплющував очі, щоб не бачити мерехтливих ніжок, і перестав аж тоді, як почув у боку ніколи не знаний йому легкий, тупий біль.

"Ах, Господи, — подумав він, — який важкий фак обрав я собі! День-у-день у дорозі. Службові турботи багато важчі, ніж на місці в торговельному закладі, а ще до того на мені тяжать ці муки подорожей, клопоти з пересіданнями, нерегулярна, погана їжа, завжди змінне, завжди нетривале товариство, яке ніколи не переходить у сердечні стосунки. Хай його чорти беруть усе це!"

Він почув легеньку сверблячку в горішній частині живота; посунувся злегка спиною ближче до спинки ліжка, щоб краще піднести голову; знайшов свербляче місце, що було густо вкрите дрібними білими цяточками, які йому годі було збагнути, і хотів однією з ніжок намацати це місце, але відразу ж смикнув її назад, бо при дотику його охоплював холодний дріж.

Він сповз знову на попереднє місце.

"Це передчасне пробудження, — подумав він, — робить людину божевільною. Людина мусить виспатися. Інші комівояжери живуть, як жінки в гаремі. Коли я, наприклад, десь перед обідом заходжу до ресторану, щоб переписати потрібні

замовлення, ці панове сидять ще при сніданку. Якби спробував так при моєму хазяїні — відразу вилетів би. Хто знає, чи це й не було б дуже добре для мене. Якби я не тримався заради своїх батьків, давно вже взяв би розрахунок; я підступив би до хазяїна й висловив би все, що про нього маю в своєму серці. Він мусів би звалитися з-за пульта! Теж мені ще звичка — сісти за пульт і згори вниз говорити зі службовцем, який до того ж, з огляду на глухоту хазяїна, мусить підступити зовсім близько. Але надія ще не зовсім утрачена; як зберу колись грошей, щоб сплатити йому борг батьків — це може потривати ще п'ять-шість років, — конче так зроблю. Тоді відітну за одним разом. А покищо мушу вставати, бо мій потяг відходить о п'ятій".

І він кинув оком на будильник, що вицокував на шафі.

"Небесний Боже!" — подумав він. Було вже пів на сьому, і стрілки спокійно рухалися вперед, навіть минула вже половина, було без малого три чверті. Хібащо будильник не дзвонив? З ліжка видно було, що він правильно наставлений на четверту годину; певно, що він дзвонив. Так, алеж чи можна спокійно проспати той дзвінок, від якого стрясаються меблі? Хоч він і спав неспокійно, але, мабуть, трохи міцніше. Що йому тепер робити? Наступний потяг відходить о сьомій годині, щоб захопити його, треба було б божевільно поспішати, а колекція зразків ще не спакована, та й він сам почував себе щось не дуже свіжо й бадьоро. А навіть якби він ще й устиг до потягу, однак не уникнути лайки хазяїна, бож посланець фірми чекав на нього біля п'ятигодинного потягу і вже давно повідомив про його спізнення. Це був вислужник хазяїна, безхарактерний і дурний. А що як удати з себе хворого? Та це було б прикре й підозріле, бо Грегор за свою п'ятирічну службу жадного разу не хворів. Напевне хазяїн прийшов би з лікарем від каси хворих, дорікав би батькам за лінивість сина й відкидав би всі заперечення, посилаючися на лікаря від каси хворих, для якого взагалі існують тільки здорові, але ледачі до праці люди. І, зрештою, чи не мав би він у цьому випадку трохи рації? Як не зважати на надмірну заспаність, викликану довгочасним сном, Грегор справді почував себе зовсім добре і навіть мав якийсь особливо свіжий апетит. Коли він нашвидкуруч передумав усе це, не зважаючи устати з ліжка — будильник саме пробив три чверті на сьому, — хтось обережно постукав у двері в головах ліжка.

— Грегоре, — кликали його, це була мати, — уже три чверті на сьому. Ти не збираєшся їхати?

Цей ласкавий голос! Грегор злякався, почувши свій власний голос, яким відповів; це був безсумнівно його попередній голос, але наче з глибини до нього домішувався нестримний болючий писк, який просто таки лише в першу мить не позбавляв слів виразності, щоб у дальшому вже звучанні так їх деформувати, що не було певності, що правильно їх почують. Грегор хотів докладно відповісти й усе пояснити, але за цих обставин обмежився лише тим, що сказав:

— Так, так, дякую, мамо, я вже встаю.

Через дерев'яні двері зміна в голосі Грегора зовні була непомітна, бо матір заспокоїла його відповідь, і вона відійшла. Але з цієї короткої розмови інші члени родини помітили, що Грегор несподівано для них був ще дома, і в протилежні двері вже

стукав батько, легенько, але кулаком:

— Грегоре, Грегоре, — гукав він, — що сталося? — І за якусь мить він обізвався знову стишеним голосом: — Грегоре, Грегоре!

А при інших бічних дверях тихо квила сестра:

— Грегоре, ти хворий? Чимось тобі допомогти?

Грегор, намагаючися найвиразнішою вимовою з довгими паузами між словами надати своєму голосові найбільшій виразності, відповів на обидва боки:

— Я вже готовий.

Батько й повернувся до свого сніданку, а сестра далі шепотіла:

— Грегоре, відчини, благаю тебе.

Але Грегор і не думав відчиняти, тішачися своєю виробленою в подорожах звичкою замикаати на ніч двері навіть і вдома.

Зрештою, він хотів спокійно й без перешкод устати, одягнутися й насамперед поснідати, а тоді вже думати про решту, бо, як він помітив, у ліжку не дійшов би з своїми думками до жадного розумного висновку. Він пригадав, що часто в ліжку, можливо, з незручного лежання, він відчував якийсь легкий біль, який опісля здавався просто витвором уяви, і тепер він був дуже цікавий знати, як поступово розвіються сьогоднішні запаморочення. Що зміна в голосі була тільки передвісником порядної простуди, професійної хвороби комівояжерів, у цьому не було жадного сумніву.

Скинути ковдру було дуже просто; вистачило трохи надутися, й вона сповзла сама. Але далі було важко, особливо ж тому, що він був незвично широкий. Йому треба було б рук і ніг, щоб підвестися, але, замість них, він мав лише багато ніжок, які безперервно метелялися сюди й туди, і він ніяк не міг над ними панувати. Коли він хотів зігнути одну з них, тоді саме ця випростувалася, а коли йому врешті вдавалося зробити з цією ногою те, що хотілося, в цей самий час усі решта працювали довільно в найболючішому збудженні.

"Тільки не лишатися без потреби в ліжку", — подумав Грегор. Спочатку він хотів вибратися з ліжка нижчою частиною свого тіла, але ця нижча частина, якої він ще не бачив і не міг скласти собі про неї жадного уявлення, виявилася дуже неповороткою; справа рухалася повільно; і коли він нарешті майже люто всіма силами безоглядно рвонувся вперед — зле розрахував напрям, сильно вдарився об бильце в ногах, і гострий біль, який він відчув, дав йому зрозуміти, що саме нижня частина його тіла була тепер, мабуть, найвразливіша.

Тому він спробував видобути з ліжка спочатку верхню частину й обережно зсунув голову на край ліжка. Це йому вдалося легко, і, попри свою широчінь і вагу, вся маса тіла повільно сунулася за рухом голови. Але щойно голова звисла вільно в повітрі за межами ліжка, як страх зупинив його від дальшого висунання, бо, впавши так, голова лишилася б не пораненою хіба якимось чудом. А саме ж тепер будь-якою ціною він не смів втратити притомність; ліпше лишатися в ліжку.

Та коли він по таких самих зусиллях, стогнучи, повернувся в попереднє положення і знову побачив свої ніжки, які ще лютіше змагалися між собою, і не знайшов ніякої

можливості дати спокій і порядок цій сваволі, тоді сказав він собі знову, що лишатися в ліжку неможливо і що було б найрозумніше офірувати всім, аби лиш була хоч найменша надія на звільнення з ліжка. А заразом він не забував іноді пригадувати собі, що спокійне і найспокійніше обміркування багато краще від одчайдушних рішень. У ці хвилини він якнайпильніше вдивлявся в вікно, але, на жаль, вигляд ранкового туману, що крив навіть протилежний бік вузької вулиці, мало додавав певності й бадьорості.

"Уже сьома година, — подумав він при нових ударах будильника, — уже сьома година, і досі ще такий туман".

Якусь мить він лежав спокійно, слабо дишачи, наче б від повного спокою сподівався повернутися до нормального й самозрозумілого становища.

Але потім сказав собі:

"Перш ніж ударить чверть на восьму, я безумовно мушу зовсім вибратися з ліжка. А зрештою, вже й до того часу хтось прийде від фірми, щоб спитати за мене, бо магазин відкривається о сьомій годині".

І він заходився знову рівномірно висувати своє тіло з ліжка всією своєю довжиною. Коли він таким способом впаде з ліжка, голова, що на цей випадок буде високо піднесена вгору, може лишитися не ушкодженою. Спиною здавалася твердою; їй нічого не станеться при паданні на килим. Найбільше непокоїв його голосний удар, що мусить статися при падінні й викличе за всіма дверима як не переляк, то в кожному разі неспокій. Але треба було зважитися.

Коли Ґреґор уже наполовину звисав з ліжка — нова метода здавалася скоріше грою, ніж напруженням, бо йому вистачало лише сунутися спиною; тоді впало йому на думку, як усе було б просто, якби хтось йому допоміг. Двох сильних людей — він мав на увазі батька й покоївку — цілком би вистачило. Вони лише засунули б руки під його вигнуту спину, щоб вийняти з ліжка, схилитися з вантажем і тоді тільки терпляче пильнувати, щоб він обернувся на підлозі, де вже й ці ніжки матимуть якесь застосування. Отже, чи не покликати справді на допомогу, не зважаючи на замкнені двері? При всьому своєму нещасті він не міг стримати посмішки від цієї думки.

Уже він посунувся так далеко, що під час сильного ривка ледве утримував рівновагу, і скоро мусів остаточно зважитися, бо було вже за п'ять хвилин чверть на восьму, як почув дзвінок на вході до помешкання.

"Це хтось з магазину", — сказав він собі й майже завмер, а ніжки тим часом затанцювали ще скоріше. Хвилину все було тихо.

"Вони не відкривають", — подумав Ґреґор, опанований якоюсь дикою надією. Але потім звичайно, як завжди, покоївка пішла важкими кроками до дверей і відкрила. Ґреґорові вистачало почути лише перше слово привітання відвідувача, як він уже знав, хто це був: управитель власною особою. За що Ґреґор був приречений служити в такій фірмі, в якій при найменшому спізненні відразу вдаються до найбільших підозрінь? Чи ж усі без винятку службовці були ганчірками, чи не було між ними щиро відданої людини, яка, не віддавши пари ранкових годин службі в магазині, божеволіла від закидів сумління, при тому не будши спроможною підвестися з ліжка? Чи не вистачало

послати учня, щоб запитати — якщо вже взагалі це випитування було конче потрібне, — мусів приходити сам управитель і своєю появою всій невинній родині показувати, що розслідування такої підозрілої справи можна довірити лише управителеві? І більше в наслідок роздратування, яке опало його від цих думок, ніж у висліді свідомого рішення, рвонувся він усією силою з ліжка. Стався досить лункий удар, але справжнього хряскоту не було. Килим дещо пом'якшив удар, та й спина була еластичніша, ніж уявляв собі Грегор, тому пролунав не дуже різкий, глухий звук. Лише голову тримав він не досить обачно й ударився нею; він повернув її від злості та болю потерся об килим.

— Там щось упало, — мовив управитель у суміжній кімнаті ліворуч. Грегор намагався уявити собі, чи не могло колись статися й з управителем це саме, що сьогодні сталося йому. Таку можливість, властиво, можна припускати. Але, наче грубо відповідаючи на це питання, управитель зробив пару чітких кроків у суміжній кімнаті, заскрипівши лакованими чобітьми. З суміжної кімнати праворуч жебоніла сестра, щоб поінформувати Грегора:

— Грегоре, прийшов управитель.

"Я знаю", — мовив Грегор сам собі, але піднести голос так, щоб чула сестра, не зважився.

— Грегоре, — обізвався вже батько з суміжної кімнати ліворуч, — прийшов пан управитель і питається, чому ти не від'їхав ранковим потягом. Ми не знаємо, що йому сказати. А зрештою, він хоче говорити з тобою особисто. Отже, відкрий, будь ласка, двері. Він уже буде ласкавий пробачити нелад у кімнаті.

— Добрий день, пане Замзо, — гукнув тим часом дружньо управитель.

— Він хворий, — мовила мати до управителя, коли батько ще говорив через двері. — Він хворий, вірте мені, пане управителю. Бо інакше чого він спізнився б на потяг! Хлопцеві тільки те й у голові, що магазин. Я майже гнівалася, що він вечорами нікуди не виходить; от і тепер він був вісім днів у місті, але щовечора сидів дома. Отак сидить коло нас при столі або читає часопис чи вивчає розклад потягів. Ото тільки й розваги для нього, що вирізувати пилочкою щось у дереві. Ось, наприклад, за два-три вечори він вирізав маленьку рамку. Ви здивувалися б, яка вона гарна. Висить вона там у кімнаті; зараз ви побачите її, як Грегор відкриє. Я дуже щаслива, що ви тут, пане управителю; ми самі не упросили б його відкрити двері, бо він такий затятий; і хоч напевно хворий, але заперечував би це вдень.

— Зараз іду, — сказав Грегор тихо й обережно, але не ворухнувся з місця, щоб не пропустити жадного слова з розмови.

— Інакше, пані, я й не можу пояснити, — сказав управитель. — Сподіваюся, що немає нічого поважного. Хоч, з другого боку, мушу сказати, що ми ділові люди, — якщо хочемо, на жаль чи на щастя — легке недомагання дуже часто мусимо просто не помічати з уваги на справи.

— Отож, чи може пан управитель зайти вже до тебе? — питав нетерпляче батько, стукаючи знову в двері.

— Ні, — відповів Грегор.

У суміжній кімнаті ліворуч запала прикра тиша, у кімнаті праворуч сестра почала тихо схлипувати.

Чому сестра не приєдналася до інших? Мабуть, щойно встала з ліжка і ще не починала вдягатися. Але чому вона плаче? Що він ще не встав і не впустив управителя, що він ризикує втратити посаду і що тоді хазяїн знову почав би переслідувати батьків своїми давніми вимогами? Алеж це покищо зайві турботи. Бо Грегор ще ніде не дівся і зовсім не мав на мислі залишити у скруті батьків. У цю мить він, правда, лежав на килимі, і ніхто, знаючи його прикре становище, не міг би поважно вимагати, щоб він впустив управителя. Але за цю дрібну неввічливість, яку пізніше легко буде виправдати, не можуть Грегора негайно звільнити. І Грегорові здавалося, що було б багато розумніше дати йому зараз спокій, замість плачем і намовами заважати йому. Але знову ж кажучи, непевність турбувала їх і виправдувала їхню поведінку.

— Пане Замзо, — гукнув уже управитель підвищеним голосом, — що сталося? Ви забарикадувалися в своїй кімнаті, відповідаєте — так або ні, спричиняєте своїм батькам важкі, непотрібні клопоти і нечуваним способом

— це лише між іншим — ухиляєтеся від своїх службових обов'язків. Я говорю тут від імені ваших батьків і вашого хазяїна та прошу зовсім поважно дати мені негайно виразне пояснення. Я дивуюсь, я дивуюся. Я вважав вас за спокійну, розсудливу людину, і от тепер вам, здається, захотілося раптом продемонструвати свої дивацькі примхи. Хазяїн, правда, висловив мені сьогодні вранці можливе пояснення вашого спізнання; воно стосувалося довіреної вам нещодавно готівки, але я справді майже поклав своє слово честі на те, що це пояснення не обґрунтоване. Ну, але тепер я бачу тут вашу незбагненну затятість і зовсім трачу бажання заступатися за вас у найменшій дрібниці. А ваше становище у кожному разі не найміцніше. Спочатку я мав намір все це сказати вам наодинці, а що ви даремно марнуєте свій час, то я вже й не знаю, чому б і панству вашим батькам не чути цього. Отож, ваші успіхи останнім часом були дуже незадовільні; правда, тепер не дуже сприятливий для торгівлі сезон, це ми знаємо; але таких сезонів, щоб не робити жадних операцій, взагалі немає, пане Замзо, не може бути.

— Але, пане управителю, — вигукнув обурений Грегор, забувши від збудження усіх останніх, — я зараз за одну мить відчиню. Легка хвороба, запоморочення перешкодило мені встати. Я ще лежу зараз у ліжку. Але мені вже знову краще. Саме я підводжусь з ліжка. Лише хвилинку терпіння. Воно ще не так добре, як мені здавалося. Але вже ліпше. Так людину може схопити! Ще вчора увечері я почував себе зовсім добре, мої батьки це знають, або краще сказати, вже ввечора я мав легеньке передчуття. Належало б мене оглянути. І чому я не повідомив магазин? Але завжди думається, що подолаєш хворобу, не лишаючися дома! Пане управителю! Пожалійте батьків! На всі ті закиди, які ви мені щойно зробили, немає ніяких підстав; мені не говорено про це жадного слова. Можливо, ви не читали останніх замовлень, які я надіслав. А зрештою, ще восьмигодинним потягом я вирушу в подорож, пара годин спокою мене зміцнили.

Не затримуйтеся, пане управителю; я зараз сам буду в магазині; і будьте ласкаві сказати це й замовити за мене слово хазяїнові.

І, з поспіхом витискаючи ці слова та ледве розуміючи сам, що каже, він у висліді уже пророблених у ліжку вправ легко наблизився до шафи й силкувався тепер випростатися коло неї.

Він, власне, хотів відчинити двері, вийти й поговорити з управителем; йому цікаво було знати, що ті інші, що так добивалися тепер до нього, сказали б, побачивши його. Якби вони злякалися, Грегор звільнився б від відповідальності й заспокоївся б. Якщо ж вони все сприймуть спокійно, тоді й він не має підстав турбуватися і, поспішивши, справді ще зможе бути на станції о восьмій годині. Спочатку він сковзнувся кілька разів зі слизької шафи, але нарешті зробив останній ривок і випростався; на біль у нижній частині тіла він уже зовсім не зважав, хоч як його пекло. Тепер він схилився на спинку ближчого стільця, схопившись ніжками за його край. А завдяки цьому опанував себе й стишився, бо тепер треба було слухати управителя.

— Чи ви зрозуміли бодай одне слово? — запитав управитель батьків. — Він робить з нас дурнів!

— Ради Бога, — заволатала мати вже крізь сльози, — може, він тяжко хворий, а ми мучимо його. Грето! Грето! — гукнула вона потім.

— Що, мамо? — озвалася сестра з другого боку. Вони розмовляли через кімнату Грегора.

— Ти негайно мусиш бігти по лікаря. Ти чула, що говорив тепер Грегор?

— Це був тваринний голос, — сказав управитель, на диво тихо супроти крику матері.

— Анно! Анно! — кричав батько через передпокій до кухні й плескав у долоні, — негайно покликати слюсаря!

І двоє дівчат, шелестячи одягом, уже бігли через передпокій — як швидко вдяглася сестра? — й відчинили навстіж двері. Стуку зачинених дверей не було чути. Певно, вони кинули їх відчиненими, як звичайно робиться в домах, де сталося велике нещастя.

Але Грегор помітно заспокоївся. Його слів таки не розуміли, хоч він вимовляв їх досить ясно, ясніше, ніж звичайно, можливо, від при звичаєння його вуха. На всякий випадок вони вже були певні, що з ним не все в порядку, й готові були прийти йому на допомогу. Певність і рішучість, з якою вживано перших заходів, вплинула на нього приємно. Він відчув себе знову в людському оточенні та сподівався від обох, від лікаря й слюсаря, хоч і не тямив різниці між ними, блискучих і приголомшливих наслідків. Щоб до наступних вирішальних розмов мати найчистіший голос, він легенько відкашлявся, звичайно намагаючися робити це зовсім глухо, бо, можливо, вже й цей звук лунав би відмінно від людського кашлю, чого він сам уже не був певен. У бічній кімнаті тим часом запанувала цілковита тиша. Може, батьки сиділи з управителем при столі і говорили пошепки, а може, всі притислися до дверей і слухали.

Грегор повільно підсувався зі стільцем до дверей, відчепився там від нього, схилився на двері, утримався коло них випроставшись — бо лапки його ніжок були

трохи ліпкі — й відпочив одну мить від напруження. А потім заходився раптом обертати ключ у замку. Виявилося, на жаль, що він не має справжніх зубів — чим тепер схопити ключ? — зате щелепи були досить таки сильні; з їх допомогою він справді урухомив ключ, не зважаючи на те, що цим напевно завдав собі якогось ушкодження, бо з рота потекла якась брунатна рідина, попливла по ключу й капала на підлогу.

— Ось послухайте, — сказав управитель, — він обертає ключ.

Це дуже підбадьорило Грегора. Йому здавалося, що всі кричали до нього, батько й мати теж:

— Ще, Грегоре, — наче кричали вони, — натискай дужче, дужче натискай на замок!

І, уявляючи собі, що за всіма його зусиллями напружено стежать, він нестямно зосередив усі свої сили на ключі. Відповідно до оборотів ключа танцював він навколо замка; тримаючися тепер вертикально тільки з допомогою рота, він, залежно від потреби, повисав на ключі або тиснув униз усією вагою свого тіла. Дзвінкий звук нарешті відімкнутого замка достоту ніби збудив Грегора. Відітхнувши, він мовив собі: "Отже, я не потребував слюсаря", — і поклав голову на клямку, щоб зовсім відчинити двері.

Тому що він цим способом мусів відчиняти двері, його самого ще зовсім не було видно, як вони вже досить широко відчинилися. Тепер йому ще треба було повільно обкрутитися навколо ступки дверей, і то дуже обережно, якщо він не хотів на самому порозі кімнати розпластатися на спині. Він був ще заклопотаний цим складним рухом і не мав часу поглянути на інших, як уже почув голосне "О!" управителя — воно прозвучало як посвист вітру, а тепер побачив і його самого, що, стоячи найближче до дверей, затуляв рукою відкритий рот і повільно сунувся назад, наче на нього тисла якась невидима, рівномірно діюча сила. Мати — вона стояла тут, не зважаючи на присутність управителя, з розпатланим за ніч, високо наїжаченим волоссям, — дивилася спочатку зі схрещеними руками на батька, потім ступила два кроки до Грегора і впала серед спідниць, розвіяних навколо неї, низько спустивши на груди голову. Батько загрозливо стиснув кулаки, наче хотів заштовхати Грегора назад до його кімнати, потім непевно озирнувся навколо по вітальні, закрив очі руками й заплакав, аж затряслися його могутні груди.

Грегор не заходив до кімнати, а сперся з середини на закріплену ступку дверей, так що видно було лише половину його тіла й схилену набік голову, що виглядала до присутніх. Тим часом надворі значно прояснилося; потойбіч вулиці ясно вимальовувався витин протилежного безмежного будинку — лікарні — з рівномірними гострими прорізами вікон на фасаді; дощ падав ще, але лише великими, нарізно видимими й буквально одинично спадаючими на землю краплями. Сніданковий посуд у надмірній кількості стояв на столі, бо для батька сніданок був найголовнішою їжею дня, при якій він сидів годинами, перечитуючи різні газети. Якраз на протилежній стіні висіла світлина Грегора з часів його перебування у війську, вона показувала його як лейтенанта, який поклав руку на шпагу й, безтурботно усміхаючися, жадав пошани до

своїї уніформи й постаті. Двері до передпокою були відчинені, і видно було, бо й вихідні двері теж стояли відкриті, приступці перед помешканням і початок сходів, що вели вгору.

— Ну, — сказав Грегор, з цілковитою свідомістю того, що один лише він зберігав спокій, — зараз я одягнуся, спакую колекцію зразків і поїду. Чи дозволите, чи дозволите ви мені поїхати? Тепер, пане управителю, ви бачите, що я не впертий і працюю охоче; подорожувати важко, але без подорожування я не можу жити. Куди ж ви йдете, пане управителю? До магазину? Так? Розповісте ви все правдиво? Хвилю можна бути нездібним до праці, але пізніше надходить відповідний час згадати попередні здобутки й обміркувати, що по усуненні перешкод працюється ще старанніше й зосердженіше. Я так багато зобов'язаний хазяїнові, це ви й самі добре знаєте. З другого боку, на мені лежать турботи за батьків і сестру. Мене спіткало лихо, але я знову викручусь. Не утруднюйте мого становища, що й так важке. Заступіться за мене в магазині! Я знаю, що комівояжера не люблять. Вважають, що він дістає даремно гроші й веде безтурботне життя. І цей осуд не мають особливої охоти міняти. Але ви, пане управителю, ви краще бачите відносини, ніж решта персоналу, навіть, зовсім одверто кажучи, краще бачите, ніж сам хазяїн, що, будучи хазяїном, легко дозволяє собі робити хибні висновки на шкоду службовцеві. Ви також добре знаєте, що комівояжер, який майже цілий рік перебуває поза магазином, легко може стати жертвою наговорів, випадковостей і безпідставних обвинувачень, проти яких йому важко боронитися, бо він про них майже зовсім нічого не знає, й аж тоді, як виснажений повернеться з подорожі, дома відчує на власній шкірі їхні погані, незбагненні йому наслідки. Пане управителю, не відходьте, не промовивши мені слова, яке переконає мене, що ви бодай частково маєте виправдання для мене.

Але управитель відвернувся вже з першого слова Грегора і тепер лише через перекошені плечі дивився на нього, надувши губи. А під час промови Грегора він не стояв ні хвилини, а посувався, не спускаючи з Грегора очей, до дверей, зовсім повільно, наче б існувала таємна заборона виходити з кімнати. Уже коли він був у передпокої, з раптового руху, з яким він переставив останній раз ногу з покою, можна було подумати, що йому горять підшви. А в передпокої він простягнув праву руку далеко вперед до сходів, наче аж там чекало на нього небесне спасіння.

Грегор розумів, що в такому настрої він не сміє відпустити управителя, бо його становищу в магазині загрожувала велика небезпека, батьки так добре не розуміли цього; за багато років вони звикли до переконання, що Грегор забезпечений на все життя в цьому магазині, а крім того, так були заклопотані тепер турботою цієї хвилини, що зовсім утратили відчуття дійсності. Але Грегор це відчуття мав. Управителя треба було затримати, заспокоїти і нарешті переконати; від цього ж залежало майбутнє Грегора і його родини! Коли б хоч сестра була в хаті! Вона мудра; вона плакала вже тоді, як Грегор лежав на спині. І напевно управитель, той приятель жінок, послухав би її; вона зачинила б вхідні двері й у передпокої заспокоїла б його. Але сестра якраз була відсутня, Грегор мусів діяти сам. І, не думаючи над тим, що він ще не знав своїх

теперішніх можливостей рухатися, не думаючи над тим, що, можливо, ба дуже ймовірно, знову не зрозуміють його мови, він залишив двері й посунувся в прохід, хотів наблизитися до управителя, який сміховинно тримався вже обома руками за поруччя на приступцях; але відразу, шукаючи опертя, впав з легким криком на безліч своїх ніжок. Ледве це сталося, як він вперше цього ранку відчув фізичну приємність; ніжки мали під собою твердий ґрунт; вони, як він з радістю помітив, досконало корилися йому; навіть прагнули нести його, куди він хотів; йому вже здавалося, що от-от остаточно зникнуть його страждання. Але в ту саму мить, як він, гойдаючися від поступового руху недалеко від своєї матері, лежав саме навпроти неї, вона зірвалася раптом на ноги, хоч здавалося зовсім була поринула в себе, і з широко розставленими руками й розтопиреними пальцями закричала:

— Рятуйте, ради Бога, рятуйте! — і нахилила голову, наче бажаючи краще роздивитися Грегора, але, всупереч цьому, безтямно побігла назад; забувши, що за нею стояв накритий стіл, вона, досягнувши його, з розгубленим поспіхом сіла на нього і, здавалося не помічала, як поруч з нею з переверненого великого глечика рікою потекла на підлогу кава.

— Мамо, мамо, — тихо озвався Грегор і поглянув на неї. У цю мить він зовсім забув про управителя, зате при вигляді розливої кави не міг стриматися, щоб не желіпнути кілька разів порожніми щелепами. Від того мати скрикнула ще раз, побігла від столу і впала на руки батькові, який поспішив їй назустріч. Але Грегорові тепер було не до батьків; управитель був уже на сходах; поклавши підборіддя на поруччя, він оглянувся востаннє на Грегора. Грегор розігнався будь-що наздогнати його; управитель наче передчував це, бо стрибнув через кілька східців і зник; він крикнув лише — "Ох!", що пролунало на всю клітку східців. На жаль, здавалося, втеча управителя зовсім спантеличила батька, який досі ще відносно панував над собою, бо, замість бігти самому за управителем або бодай не заважати переслідувати Його Грегорові, він схопив правою рукою палицю управителя, який залишив її на стільці разом з капелюхом і плащем, зірвав лівою зі столу велику газету і, тупаючи ногами та вимахуючи палицею й газетою, заходився заганяти Грегора до кімнати. Не допомагали ніякі благання Грегора, що лишалися незрозумілими; він хотів смиренно схилити голову, але батько ще сильніше затупотів ногами. Мати, не зважаючи на свіжий вітер, відчинила вікно і, вихилившись з нього, закрила обличчя руками. Між завулком і кліткою сходів виник сильний протяг, злетіли вгору фіранки, зашелестіли на столі газети, деякі злетіли на підлогу. Батько натискав невблаганно і сичав, як дикун. А Грегор не мав жадного досвіду руху назад. Це тривало справді дуже повільно. Якби Грегор насмілювався обернутися, він відразу ж опинився б у своїй кімнаті, але він боявся повільним обертанням роздратувати батька, і йому загрожував смертельний удар палицею по спині або голові з батькових рук. Але, зрештою, Грегорові не лишилося нічого іншого, бо він з розпукою помітив, що в рухові назад ніяк не міг тримати напрямку; тому він почав, безупинно поглядаючи боком на батька, якомога скоріше, а в дійсності дуже повільно, обертатися. Мабуть, батько помітив цей добрий намір, бо не

заважав йому, а навіть почав диригувати сюди й туди обертовим рухом кінця палиці здаля.

Ох, якби не це нестерпне батькове сичання! Через нього Грегор зовсім стратив голову. Він майже остаточно обернувся, але, чуючи це безперервне сичання, дуже роздратувався і навіть дещо повернув назад. Коли він нарешті щасливо досяг головою отвору дверей, виявилось, що його тіло було занадто широке, щоб легко через них просунутися. Батькові в його теперішньому стані зовсім не впало на думку причинити другу стулку дверей, щоб дати Грегорові потрібний прохід. Він бажав лише єдиного — щоб Грегор якомога швидше повернувся до своєї кімнати. Він ніяк не дозволив би й відповідного підготування, потрібного Грегорові, щоб випростатися і, може, цим способом просунутися через двері. Навпаки, він, наче б не було жадних перешкод, гнав Грегора вперед з особливим галасом. Позаду Грегорові чути було вже тільки батьків голос; справді було не до жартів, і Грегор — будь-що-будь тиснувся до дверей. Один бік його тіла підвівся, і він лежав навскоси в отворі дверей з обідраною пахвою, на білих дверях лишилися гідкі плями; тепер він міцно застряв і сам уже не міг рухатися, ніжки з одного боку висіли, перебираючи в повітрі, а по другий бік міцно вп'ялися в підлогу — тоді батько дав йому ззаду цього разу справді рятівного стусана, і він полетів, сильно кривавлячися до середини кімнати. Ще зачинено за ним палицею двері, і тоді все стихло.

Аж у вечірніх сутінках Грегор прокинувся з важкого непритомного сну. Певно, й без перешкод він прокинувся б не багато пізніше, бо почув, що спочив і виспався, однак йому здалося, наче його збудили поспішні кроки й обережне замикання дверей, що вели до передпокою. Світло електричних ліхтарів з вулиці блідо освітлювало де-не-де стелю й верхні частини меблів, але внизу біля Грегора було темно. Він поволі посунувся до дверей, ще невправно мацаючи своїми вусиками, вартість яких тільки тепер зрозумів, щоб подивитися, що там сталося. Його лівий бік здавався йому суцільно довгою, неприємно натягнутою раною, і він мусів ритмічно ковилати на двох рядах своїх ніжок. Одна з них під час вранішніх подій лишилася важко ушкодженою — майже чудо, що тільки одна була ушкоджена, — і мертво волочилася.

Тільки біля дверей він зауважив, що властиво тягнуло його туди; то були пахощі чогось їстівного. Там бо стояла миска, наповнена молоком, в якому плавали дрібні шматочки білого хліба. Він майже засміявся з радості, бо відчув ще більший голод, ніж зранку, і відразу ж занурив голову в молоко майже до очей. Але скоро витягнув її розчаровано назад; не лише тому, що його болючий лівий бік утруднював їжу — а він міг їсти, лише дишучи всім тілом, — а й молоко, що звичайно було його улюбленим напоєм, тому, певно, сестра йому й устала його, зовсім йому не смакувало, через це він навіть відвернувся майже з відразою від миски й поліз назад до середини кімнати.

Побіч, як бачив Грегор через щілинку в дверях, запалили газ, але коли звичайно в цю пору дня батько читав матері вечірні газети, а часто й сестра мала звичку читати вголос, тепер не чути було жадного звуку. Можливо, ці читання, про які йому сестра завжди оповідала й писала, останнім часом взагалі не практикувалися. Але й скрізь

було тих, хоч помешкання напевно не було порожнє.

"Яке спокійне життя вела моя родина", — подумав Грегор і відчув, вдивляючися в пільму перед собою, велику гордість з того, що він зміг забезпечити своїм батькам і сестрі таке життя в цьому гарному помешканні. А що як тепер цьому спокоеві, достаткові й задоволенню надходив жахливий кінець? Щоб не губитися в цих думках, Грегор волів ліпше рухатися й лазив туди й сюди по кімнаті.

Лише раз за довгий вечір одні бічні двері й один раз, інші прочинилися вузькою щілиною й потім швидко закрилися; хтось мав потребу зайти, але потім побоявся. Грегор зупинився тепер перед самими дверима до вітальні, вирішивши якось спонукати нерішучого відвідувача зайти або бодай узнати, хто то був; але двері більше не відчинялися, і Грегор чекав даремно. Ранком, коли двері були замкнені, всі хотіли зайти до нього, тепер, коли він двері відімкнув й інші, очевидно, повідмикали, ніхто не приходив, і ключі стриміли вже ззовні.

Аж пізно вночі погасло світло у вітальні, і тепер легко було встановити, що батьки й сестра так довго не спали, бо виразно чути було, як вони тепер усі троє навшпиньки розійшлися. Тепер напевно вже до ранку ніхто не прийде до Грегора; отже, він мав багато часу, щоб без перешкод обміркувати, як йому тепер упорядкувати своє життя. Але висока порожня кімната, в якій він змушений був плазма лежати на підлозі, лякала його з невідомої йому самому причини, бо це ж була кімната, в якій він жив п'ять років, — і з якимось напівсвідомим рухом, не без легкого сорому, він поспішив під канапу, де, попри те, що спина була дещо притиснута й не можна було піднести голови, відразу ж відчув себе в затишку й шкодував лише, що його тіло було надто широке, щоб цілковито сховатися під канапою.

Там він перебував усю ніч, яку провів то в сні, прокидаючися весь час від голоду, то в турботах і невиразних надіях, що всі вели до єдиного висновку: він мусить поки що триматися спокійно й терпінням та найбільшою обачністю улегшувати родині прикрощі, яких вимушений був завдати їй теперішнім своїм станом.

Уже раннім ранком, була ще майже ніч, Грегор мав нагоду перевірити силу своїх щойно ухвалених рішень, бо від передпокою сестра, майже зовсім одягнена, відчинила двері й з тривогою заглянула до кімнати. Вона помітила його не відразу, але коли зауважила його під канапою — Боже, мусів же він десь бути, не міг вилетіти геть, — так злякалася, що, не маючи змоги панувати над собою, знову зачинила ззовні двері. Але, наче соромлячися своєї поведінки, вона відразу знову відчинила двері й зайшла навшпиньки, наче до важко хворої або зовсім чужої людини. Грегор висунув голову аж до краю канапи і стежив за нею. Чи помітила, вона, що він залишив молоко, і то зовсім не з браку апетиту, і чи не принесла йому іншої їжі, яка йому краще смакувала б? Якби вона сама не зробила цього, він волів би краще померти з голоду, ніж нагадувати їй про це, і разом з тим його нестримно тягнуло висунутися з-під канапи, впасти сестрі до ніг і благувати в неї якоїсь доброї їжі. Але сестра негайно з подивом зауважила повну миску, з якої лише трохи молока було розхлюпано навколо, взяла, правда, не руками, а ганчіркою, і винесла її. Грегора надзвичайно цікавило, що вона принесе натомість, і він

укладав собі найрізноманітніші припущення. Але ніяк не міг би відгадати, що могла зробити в доброті своїй сестра. Вона принесла йому, щоб перевірити його смак, великий вибір їжі, розклавши все на старій газеті. Там була стара напівгнила городина, кістки від вечері, обліплені стверділим білим соусом, пара родзинок і мигдалин, сир, який Грегор два дні тому визнав непридатним до їжі, сухий хліб, намащений маслом і посолений. Крім того, вона поставила до того всього ще миску, видно, назавжди призначену для Грегора, в яку налила води. І з делікатності, знаючи що Грегор не їв би в її присутності, поспішила вийти й навіть обернула ключ у дверях, щоб Грегор міг помітити, що він може почувати себе так зручно, як собі хоче. Грегорові ніжки аж гули, коли він подався до їжі. Його рани тяж, мабуть, уже цілком загоїлися, бо він не відчував ніяких перешкод; він здивувався й згадав про те, як понад місяць тому зовсім легенько врізав ножом пальця, і та рана ще позавчора йому досить боліла.

"Це означає, що я значно втратив чутливість?" — подумав він і жадібно всмоктався в сир, до якого його негайно й виразно потягло сильніше від усіх інших страв. Швидко, з сльозами задоволення на очах спожив він сир, городину й соус; натомість свіжі страви йому не смакували; він не міг терпіти їхнього духу і навіть відтягнув трохи набік ті речі, які хотів їсти. Уже давно він упорався з усім і лежав тепер ліниво на тому самому місці, як сестра, даючи йому зрозуміти, щоб він відійшов, повільно обернула ключ. Це відразу налякало його, хоч йому уже навіть дрімалося, і він поспішив знову під канапу. Але йому коштувало великого зусилля бодай той короткий час, поки сестра була в кімнаті, лишатися під канапою, бо від великої кількості їжі його тіло дещо виповнилося, і тому, у тісноті, він ледве міг дихати. Майже задихаючися, дивився він вогкими очима, як сестра, нічого не підозріваючи, замітала мітлою не лише рештки, а навіть і ті наїдки, до яких Грегор зовсім не доторкався, наче й вони вже були непридатні до вжитку, і все це з поспіхом скидала до відра, яке вона прикрила дерев'яною покришкою, і потім усе це винесла. Ледве вона вийшла, як Грегор виліз з під канапи, розправився й надувся.

Так одержував Грегор їжу щодня; раз ранком, коли батько й покоївка ще спали, і другий раз по загальному обіді, бо тоді батьки так само трохи спали, а покоївку сестра висилала з дому в яких-небудь справах. Звичайно, й вони не хотіли, щоб Грегор помер з голоду, але, можливо, не хотіли нічого знати, крім того, що чули про його харчування; можливо, й сестра хотіла їм, скільки могла, полегшити журбу, бо й без того вони досить страждали.

З якими поясненнями випровадили того першого ранку лікаря й слюсаря з помешкання, Грегор не міг дізнатися, бо, не зрозумівши його тоді, ніхто не думав, і сестра тяж, що він міг розуміти інших, і тому, коли сестра заходила до кімнати, він мусів задовольнятися лише тим, що чув її дихання та коли-не-коли вимовляння імен святих. Лише пізніше, коли вона трохи при звичаїлася до всього, — про цілковите при звичаєння не могло бути й мови — Грегор схоплював часто окремі зауваження, що були дружньо висловлені чи мали прихильний зміст.

— Але сьогодні смакувало йому, — казала вона, коли Грегор добре споживав

принесену їжу, тоді як в інших випадках, що траплялися дедалі частіше, вона говорила зажурено: — Знову все лишилося.

Тим часом як Грегор безпосередньо не міг почути ніяких новин, він багато підслухував з суміжних кімнат; лише зачувши десь голоси, він біг до відповідних дверей і притискався до них усім тілом. Особливо за першого часу не було жадної розмови, щоб якось, бодай і притишено, не заходила мова про нього. Протягом двох днів чути було, як при столі тривали наради про те, як належало тепер триматися, але й поміж їжею говорено на ті самі теми, бо завжди було щонайменше двоє членів родини дома, ніхто не насмілювався лишатися сам, а вже в жадному випадку не могли залишити помешкання всі. Покоївка того ж дня — невідомо було, що й скільки вона знала про випадок, — на колінах благала матір негайно відпустити її, і коли чверть години пізніше прощалася, дякувала крізь сльози за звільнення, наче за велику ласку, яку їй виявили, і, хоч від неї не вимагали цього, — дала страшну клятву нікому не зраджувати найменшій дрібниці.

Тепер сестра мусіла готувати на кухні разом з матір'ю; правда, це не коштувало великих зусиль, бо майже ніхто нічого не їв. Грегор завжди чув, як одне одного даремно припрошували до їжі й завжди діставали лише одну відповідь:

— Дякую, мені вже досить.

Можливо, й не пили нічого. Сестра часто питала батька, чи не хоче він пива, й уклінно просилася сама його принести, а як батько мовчав, вона говорила, щоб попередити кожне його заперечення, врешті, вона могла б послати й жінку двірника. Але батько таки відповідав рішучим — "Ні", і більше про це не говорили.

Уже в перших днях батько вичерпно з'ясував як матері, так і сестрі їх маєтковий стан і вигляди на майбутнє. Раз-у-раз він підводився з-за столу й витягав з маленької потайної каси, яку врятував під час банкрутства свого підприємства, що сталося п'ять років тому, то якийсь документ, то рахункову книгу. Чути було, як він відмикав складний замок і, взявши потрібне, знову замикав його. Ці батькові вияснення частково були першою втіхою, яку відчув Грегор на початку свого полону. Він вважав, що з того підприємства батькові нічогосінько не лишилося, принаймні батько не говорив йому нічого протилежного, та Грегор навіть і не питав його про те; тоді Грегора турбувало лише одне — зробити все, щоб родина якнайскорше забула нещастя з підприємством, яке сповнило всіх почуттям цілковитої безнадії. І він заходився тоді з запалом працювати, майже за один день перетворившись з простого продавця на комівояжера, який, звичайно, мав зовсім інші можливості заробити грошей, і його заробітки у вигляді комісійних можна було покласти на стіл перед здивованою й щасливою родиною. Це були радісні часи, і ніколи вже потім вони не повторювалися у всьому їх блиску, хоч Грегор пізніше заробляв стільки грошей, що мав змогу перебрати й перебрав на себе всі видатки родини. До цього звикли як родина, так і Грегор, гроші приймали з вдячністю, він їх радо віддавав, але особливої теплоти вже не було. Лише сестра ще лишалася близькою до Грегора; і він плекав таємний план наступного року послати її, що на відміну від Грегора дуже любила музику й уміла з почуттям грати на

скрипці, до консерваторії, без огляду на великі кошти, потрібні для цього, які він здобув би вже іншим способом. Часто за коротких перебувань Грегора в місті у розмовах його з сестрою згадувалася консерваторія, але завжди — як гарна мрія, здійснення якої було недосяжне, і батьки не раз охоче слухали ці невинні розмови; але Грегор про консерваторію думав зовсім певно й передбачав урочисто оголосити своє рішення на Різдво.

Подібні, не потрібні в його сучасному стані думки приходили йому в голову, коли він, випроставшись, прилипав до дверей і підслухував. Часто від загальної втоми він не міг більше слухати й необережно стукався головою об двері, але негайно підводив її, бо найменший звук, викликаний цим, чули там і замовкали.

— Що він там знову витіває? — говорив батько за хвилину, очевидно, повертаючися до дверей, і щойно згодом перервана розмова поволі знову оживала.

Грегор з задоволенням дізнався тепер — бо батько мав звичку часто повторюватися в своїх поясненнях, почасти тому, що він сам давно не торкався цих справ, а почасти також і тому, що мати не розуміла з першого разу, — що, попри нещастя, з давніх часів лишилися ще деякі засоби, що недоторкані за цей час відсотки дещо зросли. А крім того, гроші, що їх Грегор щомісяця приносив додому — він залишав собі лише пару гульденів — не зовсім витрачалися, і нагромадився маленький запас. Грегор у себе за дверима втішено кивнув головою, урадуваний такою несподіваною передбачливістю й ощадністю. Властиво, цим лишком грошей він міг би значно зменшити батьків борг хазяїнові, і той день, коли можна було б залишити цю посаду, помітно наблизився б, але тепер безсумнівно було краще так, як урадив батько.

Та цих грошей зовсім не вистачало, щоб родина могла якось жити з відсотків. Їх, може, вистачало б на утримання родини найбільше два роки, не далі. Це була лише така сума, яку, властиво, не можна було зачіпати, а треба було б відкласти на випадок крайньої потреби, а гроші на прожиток треба було заробляти. Правда, з батька була здорова, але вже стара людина; він уже п'ять років не працював і на всякий випадок не дуже міг на себе покладатися; за ці п'ять років, що були першим відпочинком його важкого й невдалого життя, він дуже розтовстів і став зовсім неповороткий. А чи, може, мусіла заробляти гроші стара мати, хвора на астму, яка заважала їй навіть перейти кімнату? Кожного другого дня вона від нападів астми лежала на канапі при відкритому вікні. А чи мала заробляти гроші сестра, ще дитина в свої сімнадцять років, якій так бажаний був дотеперішній спосіб життя, що виявлявся в тому, щоб чисто одягатися, довго спати, допомагати по господарству і передусім грати на скрипці? Щойно мова заходила про потребу заробляти гроші, Грегор відразу ж залишав двері й падав на холодний шкіряний тапчан, що стояв коло дверей, бо горів від сорому і журби.

Часто він пролежував так довгі ночі, не склепивши очей, і годинами терся об шкіру. Або, не шкодуючи великих зусиль, присував фотель до вікна, потім здирався на підвіконня, і спираючися на фотель, схилявся на вікно, очевидно, лише в якомусь далекому, неясному спогаді про полегшення, яке колись відчував, дивлячись через вікно. Бо фактично з дня на день він бачив навіть найближчі предмети дедалі

невиразніше; розташовану навпроти лікарню, яку він проклинав раніше, бо занадто часто її бачив, тепер він взагалі не міг розрізнити, і якби не знав зовсім певно, що жив на тихій, але цілком міській Шарльотташтрассе, міг би подумати, що перед його вікном простягалася пустеля, в якій невиразно сполучалося сіре небо з сірою землею. Вистачило уважній сестрі лише два рази побачити, що фотель стояв біля вікна, як вона вже кожного разу, прибравши кімнату, присувала знову його щільно до вікна, ба навіть з того часу лишала відкритим внутрішнє подвійне вікно.

Якби Грегор бодай міг говорити з сестрою й подякувати за все, що вона мусіла для нього робити, йому легше було б терпіти її послуги; а так він дуже страждав. Сестра, звичайно, намагалася мірою можливості згладжувати прикрощі, і чим далі плинув час, тим природніше й краще їй це вдавалося, алеж і Грегор з часом помічав це ясніше. Сам прихід її вже був страшний для нього. Ледве вступивши до кімнати, вона, не втрачаючи часу на закривання дверей, хоч і як поза тим пильнувала, щоб ніхто не заглядав до Грегорової кімнати, бігла просто до вікна й відчиняла його рвучким рухом, наче задихаючися, лишалася якусь мить біля вікна, хоч і було холодно, й глибоко вдихала повітря. Цим бігом і стукотом вона лякала Грегора двічі на день. Весь цей час він дрижав під канапою, хоч певно ж знав, що вона не мучила б його цим, якби лиш могла витримати при закритому вікні в кімнаті, в якій перебував Грегор.

Одного разу, це було вже за місяць після перетворення Грегора, і сестра не мала жадних підстав здивуватися виглядом Грегора, вона прийшла трохи раніше, ніж звичайно, і застала Грегора, як він, непорушно й справді страшно випроставшись, ще дивився у вікно. Для Грегора не було б несподіванкою, якби вона не зайшла, але вона не лише не зайшла, вона вискочила назад і навіть замкнула двері; хтось сторонній міг би подумати, що Грегор чигав на неї й хотів її вкусити. Грегор звичайно заховався негайно під канапу, але мусів чекати аж до обіду, доки сестра знову прийшла, і виглядала вона більш занепокоєною, ніж звичайно. З цього він зрозумів що його вигляд був їй нестерпний і лишиться нестерпним надалі, що вона мусить дуже силувати себе, щоб не втекти навіть від вигляду невеликої частини його тіла, що висувається з-під канапи. Щоб звільнити її від цього вигляду, він переніс одного дня на своїй спині — витративши на цю працю чотири години — простирадло на канапу і заслав його так, щоб воно зовсім його закривало і щоб сестра, навіть нагнувшись, не могла його бачити. Якби це простирадло, на її думку, було непотрібне, вона могла б його прибрати, бож було зовсім ясно, що Грегор хотів цілком затулитися не для власного задоволення, але вона лишила простирадло так, як воно було, і Грегорові здавалося, що він упіймав вдячний погляд, коли одного разу обережно прохилив головою простирадло, щоб подивитися, як сестра сприйняла нове устаткування.

Перші два тижні батьки не могли зважитися зайти до нього, і він часто чув, що вони цілковито схвалювали працю сестри, тоді як досі не раз гнівалися на неї, бо вважали її за непотрібне дівча. А тепер часто чекали обоє, батько й мати, коло кімнати Грегора, коли сестра там прибирала, і, ледве вийшовши, вона мусіла докладно все оповісти їм, як виглядає кімната, що їв Грегор, як він повадився цього разу і чи не

помітно бодай малого покращення. Правда, мати відносно скоро захотіла відвідати Грегора, але батько й сестра спочатку стримували її розумними аргументами, до яких Грегор дуже уважно прислухався і цілком їх схвалював. Але пізніше її треба було стримувати силою, і коли вона в цих випадках кричала: "Пустіть мене до Грегора, він мій нещасний син! Чи розумієте ви, що я мушу до нього?" — тоді Грегор думав, що, може, було б і добре, якби мати заходила, не щодня, природно, але бодай раз на тиждень, бо вона розуміла все багато краще від сестри, що, попри всю свою відвагу, була тільки дитиною і в кінцевому рахунку, може, з дитячої легковажності взяла на себе таке важке завдання.

Грегорове бажання побачити матір скоро здійснилося. Протягом дня, з огляду на своїх батьків, Грегор не хотів показуватися у вікні, а повзати на парі квадратних метрів підлоги теж не міг багато. Спокійне лежання він ледве міг витримувати вночі, а їжа взагалі скоро перестала справляти йому якусь приємність; і так для розваги він призвичаївся повзати уздовж і впоперек по стінах і стелі. З особливою приємністю висів він угорі на стелі; це було зовсім не те, що лежати на підлозі, легше дихалося, тіло здригалось в якихось легеньких коливаннях; і майже в щасливому забутті, в якому перебував Грегор там, угорі, траплялося йому відриватися й падати на підлогу. Але тепер, природно, він володів своїм тілом уже зовсім інакше, ніж раніше, й не ушкоджував себе, падаючи з такої висоти. Сестра негайно помітила нову розвагу, яку винайшов собі Грегор — бо, лазячи, він скрізь залишав сліди свого клею, — і тоді вона вирішила дати найбільше можливостей Грегорові лазити і для цього винести меблі, які йому заважали, передусім шафу й письмовий стіл. Але вона не могла все це сама зробити; запросити на допомогу батька вона не зважувалася; покоївка зовсім певно не допомогла б їй, бо ця шістнадцятилітня дівчина, щоправда, сміливо залишилася на своєму місці після звільнення попередньої покоївки, але у вигляді пільги просила тримати кухню завжди на замку й відчиняти її тільки на спеціальний виклик; отже сестрі не лишилося нічого іншого, як у відсутності батька взяти на допомогу матір. Мати надійшла з вигуками збудженої радості, але змовкла перед дверима Грегорової кімнати. Спочатку, звичайно, сестра оглянула, чи все в кімнаті було в порядку, і лише тоді впустила матір. Грегор з великим поспіхом ще нижче натягнув простирadlo, наробивши багато бгaнок, так щоб усе виглядало, ніби на канапу простирadlo кинуте випадково. Цього разу Грегор відмовився виглядати з-за простирadla; він готовий був не бачити за першим разом матір і радів, що вона бодай прийшла.

— Іди лишень, його не видно, — мовила сестра, і, очевидно, вона вела матір за руку. Грегор лише чув, як дві слабкі жінки пересували з місця досить таки важку стару шафу і як сестра весь час перебирала на себе більшу частину праці, не зважаючи на перестороги матері, яка боялася, щоб вона не надірвалася. Це тривало досить довго. Уже по чвертьгодинній праці мати зауважила, що ліпше шафу залишити тут, бо, перше, вона така важка, що до повернення батька вони не впораються і зовсім захарастять Грегорові прохід посередині кімнати, а по-друге, немає жадної певності, чи Грегорові сподобається, як винести меблі. Їй здається — навпаки; їй важко було б на

душі бачити голі стіни; а чому б і Греґорові не мати цього самого почуття, бо він давно звик до меблів і почував би себе самотньо в порожній кімнаті.

— І чи не виглядало б це так, — закінчила мати зовсім тихо, майже пошепки, наче хотіла б уникнути, щоб Греґор, місця перебування якого вона точно не знала, навіть не чув звуку її голосу, бо що він не розумів слів, того вона була певна, — чи не виглядало б це так, наче, виносячи меблі, ми показуємо цим, що немає жадних надій на покращення, і залишаємо його на самого себе? Я гадаю, що було б найліпше, якби ми постаралися утримувати кімнату точно в тому самому стані, в якому вона була раніше, щоб Греґор, коли він знову повернеться до нас, побачив усе без змін і тим легше міг забути цей час.

Чуючи ці слова матері, Греґор зрозумів, що цілковитий брак безпосереднього спілкування з людьми, при монотонному житті в самій родині, мусів за ці два місяці скаламутити його розум, бо як інакше пояснити, що він зовсім поважно хотів, щоб випорожнили його кімнату. Чи справді бажав він, щоб тепло, затишно устатковану успадкованими меблями кімнату перетворили на печеру, в якій він потім міг би, правда, безперешкодно лазити в усіх напрямках, зате швидко й цілковито забув би своє людське минуле? Адже й тепер він був недалекокий від того, щоб забути, і лише давно нечутий голос матері струсонув його. Нічого не треба виносити; усе мусить лишитися; він не може позбутися доброго впливу меблів на його становище; і коли меблі заважали йому безглуздо повзати сюди й туди, то в цьому була не шкода, а велика вигода. Але, на жаль, сестра була іншої думки; вона в розмовах про Греґорові справи виступала перед батьками, звичайно, не зовсім безпідставно в ролі особливого знавця; так і тепер міркування матері для сестри були достатньою причиною наполягати на винесенні не лише шафи й письмового стола, як вона сама спочатку думала, а й усіх меблів, за винятком конче потрібної канапи. У цьому виявилася звичайно не лише дитяча впертість і так несподівано й важко здобута за останній час самовпевненість, з якою вона наполягала на цій вимозі; вона й справді зауважила, що Греґорові для повзання потрібно було багато простору, для чого меблі, як видно, не були потрібні. А можливо, грала роль тут і властива дівчатам цього віку палка уява, що за всякої нагоди шукає вияву й тепер спокушає Грету зробити становище Греґора більше застрашливим, щоб потім робити для нього ще більше, ніж досі, бо до приміщення, в якому Греґор самотньо володів би стінами, ніхто, крім Грети, не наважувався б заходити.

Так вона й не поступилася своїм рішенням перед порадами матері, яка, відчуваючи себе непевною в цій кімнаті неспокою, скоро умовкла й мірою своїх сил допомагала сестрі витягати шафу. Ну, на крайній випадок Греґор ще міг від шафи відмовитися, але письмовий стіл мусів лишитися. І ледве жінки з шафою, яку вони стогнучи штовхали, залишали кімнату, як Греґор висунув голову з-під канапи, щоб роздивитися, як міг би він обережно й найбільш обачно втрутитися. Але, на нещастя, першою повернулася мати, тоді як Грета в суміжній кімнаті охопила шафу руками й сама штовхала її сюди й туди, не зрушуючи її, звичайно, з місця. Але мати не звикла до вигляду Греґора, він міг би її боляче вразити, і тому Греґор поспішив перелякано втекти аж до другого краю

канапи, але не міг перешкодити, щоб простирadlo не захиталося. Цього вистачило, щоб звернути увагу матері. Вона зупинилася, постояла трохи й пішла потім до Грети.

Хоч Грегор весь час заспокоював себе, що нічого особливого не сталося, що переставляли лише пару меблів, одначе, він скоро мусів ствердити, що ходіння жінок туди й сюди, їх тихе перегукування, скрегіт меблів по підлозі викликали в нього велику тривогу, що ніби облягала його з усіх боків, і він мусів з неминучістю ствердити, втягнувши в себе голову й ноги, що не витримає цього до кінця. Вони випорожнювали його кімнату; забирали все дороге йому; шафу, в якій лежали пилочки та інше приладдя, вже винесли; тепер уже рихтувалися коло міцно врослого в підлогу письмового стола, на якому він виконував свої завдання, ще будучи студентом торговельної академії, учнем середньої школи, навіть учнем народної школи, — і йому вже справді не було коли зважувати добрі наміри обох жінок, про існування яких він, зрештою, майже забув, бо від перевтоми вони працювали вже тихо, і чути було лише важкий тупіт їхніх ніг.

Й от він вирвався — жінки саме схилилися в суміжній кімнаті на письмовий стіл, щоб трохи відпочити, — чотири рази міняв напрям свого бігу, бо справді не знав, що мав рятувати в першу чергу, потім йому впав у око на голій стіні образ одягненої в хутро дами, він швидко зліз угору й притиснувся до скла, що прилипло до нього й приємно охолоджувало його гарячий живіт. Бодай цей образ, який Грегор цілковито закрит собою, ніхто не зможе взяти. Він обернув голову, щоб при вході жінок стежити за ними.

Вони не хотіли довго відпочивати й скоро повернулися. Грета охопила рукою матір і майже несла її.

— Ну, що візьмемо тепер? — мовила Грета й поглянула навколо. Її погляд схрестився з поглядом Грегора на стіні. Певно, що тільки з уваги на присутність матері вона опанувала себе, схилилася обличчям до матері щоб не дати їй роздивитися, і промовила схильовано й недоречно:

— Ходімо, чи не краще нам ще на хвилину повернутися до покою?

Гретин намір Грегорові був цілком ясний: вона хотіла відвести матір у безпечне місце, а потім прогнати його зі стіни. Але хай лише спробує! Він сів на свою картину й не віддасть її. Скоріше вчепиться сестрі в обличчя.

Але слова Грети лише занепокоїли матір, вона відступила набік, побачила велику брунатну пляму на розквітчаній шпалері, скрикнула пронизливим голосом, перш ніж усвідомила, що то був Грегор: "Ох, Боже! Ох, Боже!" — і безсило впала на канапу, розкинувши руки.

— Ти, Грегоре! — скрикнула сестра, погрозивши йому кулаком і гнівним поглядом.

Після перетворення це були перші слова, з якими вона безпосередньо до нього звернулася. Вона побігла до суміжної кімнати за якими-небудь краплями, щоб повернути до свідомості матір; Грегор теж хотів бігти — на рятування образу був ще час, — він був міцно приклеєний до скла і мусів з силою відриватися від нього; потім теж побіг до суміжної кімнати, наче б міг, як колись, щось порадити сестрі, але

змушений був безсило зупинитися позад неї, а вона тим часом перебирала різні каламарчики і, обернувшись, перелякалася; один каламар упав на підлогу й розбився; уламок поранив Греґорові обличчя, а якісь їдкі ліки розлилися на нього. Грета схопила тепер, щоб не затримуватися, стільки каламарів, скільки могла тримати, і побігла з ними до матері; ногою вона причинила двері. Тепер Греґор лишився відтятий від матері, що, може, вмирала з його вини. Він не смів відчиняти дверей, якщо не хотів прогнати сестру, що мусіла бути коло матері; йому не лишилося нічого іншого, як чекати; і, збуджений доріканням собі та хвилюванням, він почав ходити; облазив усе — стіни, меблі й стелю кімнати й нарешті в розпачі, коли вже вся кімната почала крутитися навколо нього, впав на середину великого стола.

Минув якийсь час, Греґор лежав знеможений, навколо було тихо, може, це був добрий знак. Раптом пролунав дзвінок. Покоївка звичайно сиділа замкнувшись в кухні, і тому відчиняти мусіла Грета. Прийшов батько.

— Що сталося? — були його перші слова; вигляд Грети зрадив йому все. Грета відповідала глухим голосом, мабуть, вона припала обличчям до батькових грудей:

— Мати знепритомніла, але їй уже ліпше. Греґор вирвався.

— Цього я й чекав, — мовив батько. — Я вам завжди говорив, але ви, жінки, не хочете слухати.

Греґорові було ясно, що батько зле зрозумів дуже стисле повідомлення Грети і вважав, що Греґор винен у якомусь насильстві. Тому Греґор мусів тепер якось заспокоїти батька, бо пояснювати йому, що сталося, він не мав ні часу, ні можливості. Тому він утік до дверей своєї кімнати і притисся до них, щоб батько при вході з передпокою відразу ж міг бачити, що Греґор має найкращі наміри негайно повернутися до своєї кімнати й що його не треба туди заганяти, вистачить лише відкрити двері, й він відразу зникне.

Але батько не мав настрою помічати ці тонкощі.

— А! — вигукнув він, щойно вступивши до кімнати, таким тоном, наче б був обурений і радий одночасно. Греґор відірвав голову від дверей і повернув її до батька. Він ніяк не уявляв собі батька таким, як він стояв тепер перед ним. Правда, останнім часом при новому способі пересування він не мав часу, як раніше, турбуватися подіями в решті приміщення і мусів бути підготованим до того, що натрапить на інші відносини. Одначе, одначе, чи це батько? Той самий що лежав утомлений, зарившись в ліжку, коли Греґор ще подорожував; що приймав його, коли він повертався увечері, сидячи в фотелі в шляфроку, що не міг навіть підвестися, а лише на знак вдовolenня підносив угору руку, що при рідких спільних прогулянках в яких дві неділі на рік чи у великі свята, спираючися на Греґора й матір, що й так ішли повільно, трохи відстаючи від них, загорнений у старе пальто, з завжди виставленою наперед палицею, посувався вперед і, коли хотів щось сказати, зупинявся й збирав навколо себе супутників? Але тепер він був зовсім випростаний; одягнений у припасовану уніформу з золоченими гудзиками, в яких ходить обслуга банкових закладів; з-під високого стоячого ковніра сурдута звисало його міцне розвинене підборіддя; з-під кущуватих брів свіжо й пильно

пробивався погляд його чорних очей; звичайно розкуйовджене біле волосся було дбайливо рівно пригладжене у лискучу зачіску з проділом. Він кинув свою шапку, на якій була примоцована монограма, мабуть, якогось банку, через усю кімнату на канапу й пішов, відкинувши назад поли довгого сурдута уніформи, тримаючи руки в кишенях, зі злим обличчям на Грегора. Він, мабуть, сам не знав, чого хотів; незвично підносив ноги, і Грегора дивували колосальні розміри його підошов. Одначе, Грегор не лишився на місці, бо знав ще з перших днів свого нового життя, що батько супроти нього мав намір застосувати тільки найсуворіших заходів. Так він і біг поперед батька, зупинявся, коли зупинявся батько, і поспішав знову вперед, щойно батько починав рухатися. Так описали вони кілька разів коло навкруг кімнати, поки не сталося щось вирішальне, та й усе це в наслідок повільного темпу не мало вигляду переслідування. Тому й Грегор лишився покищо на підлозі, тим більше, що він боявся, що втечу на стіни чи стелю батько вважатиме за особливий злочин.

Справді ж Грегор мусів визнати, що навіть такого бігу він не витримав би довго, бо тим часом, як батько робив один крок, йому треба було виконати безліч рухів. Він уже починав задихатися, та й у попередньому житті не мав дуже надійних легенів. Коли він так хилитався від втоми, збираючи всі сили для бігу, майже нічого не бачачи, не думаючи в отупінні про якийсь інший рятунок, крім утечі, і майже зовсім забув, що до його послуг були стіни, обставлені тут тонко різьбленими меблями з безліччю зубців і виступів, — тоді зовсім близько біля нього щось пролетіло, легко кинуте, і покотилося перед ним. Це було яблуко, слідом за ним полетіло друге; Грегор зупинився з переляку; бігти далі не було сенсу, бо батько вирішив бомбардувати його. Він наповнив кишені з овочевої вази на буфеті і, не цілячися поки що точно, кидав яблуко за яблуком. Ці маленькі червоні яблучка, як наелектризовані, качалися по підлозі й стукалися одне об одне. Одне легко кинуте яблуко зачепило Грегорову спину, але скотилося, не завдавши шкоди. Зате слідом за ним друге просто врізалось в Грегорову спину; Грегор хотів повзати далі, наче б від зміни місця несподіваний пекучий біль міг стишитися; але він відчув себе наче б прицвяхованим до підлоги і розпластався, втрачаючи свідомість. Лише останнім поглядом він ще зауважив, як двері до його кімнати відчинилися, і перед сестрою, що кричала, вибігла його мати, у сорочці, бо сестра роздягнула її, щоб у непритомності звільнити їй віддих, як потім мати прибігла до батька, а по дорозі сповзав з неї розшнурований одяг, і як вона, плутаючися в сукнях, притискала до батька, обнімаючи його й зливаючися з ним — але далі гострота зору зрадила Грегора, — закинула руки батькові на шию і благала пощадити Грегорове життя.

Важка Грегорова рана, від якої він терпів понад місяць — яблуко, як видимий спогад, лишилося в тілі, бо ніхто не зважувався витягнути його, — здавалося, навіть самому батькові нагадувала, що Грегор, попри свій теперішній нещасний і огидний вигляд, був членом родини, до якого не можна ставитися, як до ворога, а за заповіддю родинного обов'язку треба було перемагати огиду й терпіти, нічого іншого, тільки терпіти.

Та хоч тепер Грегор через свою рану, мабуть, назавжди втратив рухливість і, щоб пересунутися через кімнату, потребував, як старий інвалід, багато часу — про лазіння вгорі не було вже й мови, — він одержав за це погіршення свого стану, на його думку, повне відшкодування в тому вигляді, що завжди під вечір двері, за якими він пильно стежив уже годин зо дві перед тим, відчинялися так, що він, лежачи в пільмі своєї кімнати, невидимий з вітальні, міг бачити навколо освітленого стола всю родину й чути їхню розмову до певної міри з загального дозволу, отже, зовсім інакше, ніж раніше.

Правда, це вже не були жваві розмови попередніх часів, про які Грегор завжди думав з заздрістю по маленьких готельних кімнатах, коли, втомлений, мусів лягати у вогку постіль. Тепер майже завжди було тихо. Батько скоро по вечері засинав у своєму фотелі; мати й сестра вмовляли одна одну сидіти тихо; мати шила, низько схилившись під світлом, для магазину мод; сестра, що дістала посаду продавщиці, вправлялася вечорами в стенографії й вивчала французьку мову, щоб, можливо, пізніше здобути кращу посаду. Часто батько прокидався і, наче не знаючи, що він спав, говорив до матері:

— Як довго сьогодні ти шиєш знову! — і негайно засинав, а мати й сестра обмінювалися втомленими усмішками.

Зі своєрідною впертістю батько відмовлявся й дома знімати уніформу; і тим часом, як шляфрок непотрібно висів на гаку, батько, зовсім одягнений, дрімав на своєму місці, наче завжди був готовий до служби й лише чекав на поклик начальника. У висліді цього зовсім нова спочатку уніформа, не зважаючи на старання матері й сестри, втратила свіжий вигляд, і Грегор часто цілий вечір дивився на той дедалі більше поплямований одяг з начищеними блискучими гудзиками, в якому літня людина незручно і все таки спокійно спала.

Щойно годинник бив десяту годину, мати, звертаючи— ся до батька, намагалася збудити його й потім умовити лягти в ліжку, бо який же тут сон, а батькові він був так потрібен, щоб о шостій годині бути на службі. Але з упертістю, яка з того часу, як він пішов у службу, опанувала його, він завжди наполягав на тому, щоб ще довше лишатися при столі, хоч відразу ж засинав, і його з великим трудом вдавалося змусити змінити фотель на ліжку. Коли мати й сестра легкими доріканнями умовляли його, він ще чверть години повільно тряс головою й не підводився. Мати смикала його за рукав, шепотіла йому до вуха улесливі слова, сестра відкладала свої справи, щоб допомагати матері, але на батька це не справляло жадного враження, він лише осідав ще глибше в своєму фотелі. Аж коли жінки хапали його за плечі, він відкривав очі, дивився по черзі на матір і сестру й говорив за звичкою:

— Отаке життя. Оце мій спокій на старість.

І, спираючися на обох жінок, він підводився, дозволяв їм уважно відвести себе до дверей, наче б для себе самого був великим тягарем, кивав їм звідти головою й самотійно йшов далі, тоді як мати з поспіхом кидала своє шитво, а сестра перо, щоб бігти допомагати йому далі.

Хто в цій родині, перепрацьований і втомлений, мав час турбуватися Грегором

більше, ніж було вкрай потрібно? Витрати дедалі більше обмежувалися; покоївку відіслали; якась дебелистка служниця з білим волоссям, що маялося навколо голови, приходила ранком й увечері виконати найважчу працю, усю решту, поруч з постійним шиттям, робила мати. Дійшло аж до того, що, як дізнався Грегор одного вечора з розмов про виторг, продані були різні родинні дорогоцінності, якими мати й сестра з великою втіхою прихорошувалися колись під час прийняття та урочистостей. Але найбільше клопоту завдавало помешкання, велике для теперішніх обставин, і не можна було його змінити, бо трудно було придумати, як переселити Грегора. Та Грегор добре бачив, що не лише турботи за нього заважали переселитися, бо його легко можна було перевезти у відповідній скрині з парою дірок для вентиляції; найбільше ж стримувала родину від зміни помешкання повна безнадія й думки про те, що її побило таке горе, якого не зазнав ніхто в колі родичів і знайомих. Чого від нещасних людей вимагав світ, вони виконували з повною готовістю; батько подавав сніданок дрібним службовцям банку, мати виснажувалася коло білизни для чужих людей; сестра на наказ покупців бігала сюди і туди за прилавком; але на більше сил родини вже не вистачало. І рана на спині Грегора починала наче свіжо ятритися, коли мати й сестра, уклавши батька в ліжку, знову поверталися, відкладали працю набік і сиділи щільно щока до щоки; коли мати, показуючи на кімнату Грегора, говорила: "Зачини ті двері, Грето"; коли Грегор знову лишався в пітьмі, а там жінки проливали сльози або й без сліз непорушно опускали погляди на стіл.

Дні й ночі проводив Грегор майже зовсім без сну. Часто він мріяв про те, щоб, щойно відчиняться двері, знову, як і раніше, перебрати всі родинні справи в свої руки; у його думках знову по довгому часі виринали хазяїн та управитель, продавці й учні; тупоголовий слуга, двоє-троє друзів з інших магазинів, покоївка одного провінційного готелю — милий скороминутий спогад; одна касирка з шапкарні, з якою він поважно, але дуже повільно женихався — усі вони з'являлися всуміш з чужими або вже й забутими людьми, але, замість допомогти йому й його родині, були назагал неприступні, і він тішився, як забував про них. Або потім знову він тратив охоту турбуватися за родину; його опадало обурення за поганий догляд, і, не маючи навіть уявлення про те, що йому смакувало б, він укладав плани, як уломитися до їдальні, щоб узяти там те, що йому все таки належало, хоч він і не відчував голоду. Не думаючи вже більше над тим, що смакувало б Грегорові, сестра, відходячи ранком чи в обід до магазину, штовхала з поспіхом ногою першу-ліпшу їжу до Грегорової кімнати, щоб увечері, навіть як він і не скоштував тієї їжі — у більшості так і було — або й не доторкнувся до неї, байдуже замести її віником. Прибирання кімнати, яке вона пересунула тепер на вечір, робилося з найбільшим поспіхом. Уздовж по стінах тягнулися брудні смуги, скрізь лежали ковтуни пилуки й бруду. Першого часу при появі сестри Грегор демонстративно залазив у кут, щоб цим висловити сестрі своєрідний закид, але якби він там лишався й цілими тижнями, ставлення сестри не мінялося; вона бо бачила бруд так само, як і він, але умисне його лишала. А при тому вона пильнувала з зовсім новою для неї вразливістю, яка опанувала тепер усю родину,

щоб прибирання Грегорової кімнати полишили тільки на неї. Одного разу мати зробила ґрунтовну чистку Грегорової кімнати, витративши на це кілька відер води, — велика вогкість мучила Грегора, і він лежав, з гіркою непорушністю розкинувшись на канапі, — але кара не оминула матері, бо, ледве помітивши зміни в Грегоровій кімнаті, сестра з почуттям найвищої образи побігла до вітальні і, не зважаючи на благально піднесені руки матері, вибухнула конвульсійним плачем, на що батьки дивилися спочатку здивовано й безпомічно — батько, звичайно, прокинувся в своєму фотелі, — аж поки це їх не розчулило; батько, сидячи праворуч, закидав матері, що вона не полишила на сестру прибирання Грегорової кімнати, а сестра, ліворуч від матері, кричала, щоб вона ніколи не сміла втручатися до прибирання; тим часом, як мати силувалася запровадити до спальні батька, що від хвилювання не тямив себе, сестра, здригаючися від ридання, била своїми маленькими кулачками по столу; а Грегор голосно сичав з обурення, що нікому не впало на думку зачинити двері, щоб він не бачив і не чув цієї колотнечі.

Коли вже сестра, виснажена своєю працею, не мала сили турбуватися, як раніше, Грегором, то й мати ніяк не могла заступити її, а тим часом не можна було цілковито його занедбати. Тут і з'явилася служниця. Ця стара вдова, завдяки своїй костистій будові, могла витримати найсуворіші випробування й не мала ніякої відрази до Грегора. Без особливої цікавості вона відчинила якимось двері до Грегорової кімнати і при його вигляді, що, захоплений зовсім зненацька, забігав по кімнаті, хоч ніхто за ним не гонився, з подивом зупинилася, склавши руки на животі. З того часу вона не пропускала нагоди щодня ранком й увечері трохи прочинити двері й заглянути до Грегора. Спочатку вона кликала його до себе словами, які, мабуть, вважала дружніми, на зразок: "Іди сюди, старий гнойовий жуче!" Або: "Дивіться на цього старого гнойовика!" На подібні звертання Грегор зовсім не реагував і лишався на своєму місці, наче б двері й не відчинялися. Чи не ліпше було б, замість дозволяти цій служниці з її власної примхи заважати йому, наказати їй щодня прибирати його кімнату! Одного раннього ранку — густий дощ, можливо, вже ознака наближення весни, сік по шибках вікон — Грегор, коли служниця почала звертатися до нього з своїми розмовами, був так роздратований, що пішов до неї, наче для нападу, правда, повільно й невпевнено. Але служниця, замість перелякатися, лише піднесла вгору стілець, що стояв поблизу дверей, і як вона стояла там з широко відкритим ротом — її намір був ясний: лише тоді закрити рот, коли стілець в її руках рушиться на спину Грегора.

— Ну, далі вже ні? — запитала вона, коли Грегор знову повернувся, і спокійно поставила стілець у кут.

Грегор тепер уже майже нічого не їв. Лише випадково проходячи повз приготовану їжу, він, бавлячися, брав щось до рота, тримав його там годинами і в більшості випадків випльовував потім геть. Спочатку він думав, що охоту до їжі відбивало йому невдоволення з приводу змін у його кімнаті, але саме з цими змінами він дуже скоро примирився. Виробилася звичка заносити до цієї кімнати речі, яким не було іншого місця, і таких речей стало тепер багато, бо одну кімнату помешкання винайняли трьом

квартирантам. Ці поважні панове — як Грегор зауважив раз через щілину в дверях, всі вони мали бороди — пильно стежили за порядком, не лише в своїй кімнаті, а, відразу оселившись тут, й у всьому помешканні, а особливо в кухні. Непотрібного чи брудного мотлоху вони просто не терпіли. Крім того, вони принесли з собою більшість предметів власного устаткування. З цієї причини виявилось багато речей зайвих, яких не можна було продати, але шкода було й викинути. Усе це мандрувало до Грегорової кімнати. Так само, як і скринька з попелом та відходами з кухні. Усе, що під цю мить було не потрібне, служниця, яка завжди поспішала, кидала до Грегорової кімнати; на щастя, у більшості випадків Грегор бачив лише відповідний предмет і руку, що його тримала. Можливо, служниця мала намір з часом чи при нагоді ці речі знову забрати чи викидати, але фактично вони лишалися лежати там, куди їх з першого маху кидано, якщо Грегор не пробирався через мотлох і відтягав їх, спочатку з конечности, бо не лишалося вільного місця повзати, а пізніше від зростаючого задоволення, хоч по таких мандрівках він, смертельно втомлений і засмучений, годинами лежав непорушно.

З тієї причини, що квартиранти часто вечеряли в загальній вітальні, двері до неї не раз залишалися зачиненими, але Грегор легко зрікся відчинених дверей, бо не один вечір, коли вони відчинялися, не користався з того, хоч родина цього й не помічала, а лежав у найтемнішому закутку своєї кімнати. Але одного разу служниця лишила двері прочиненими, прочиненими вони лишилися й тоді, коли ввечері прийшли квартиранти й запалили світло. Вони посідали в кінці столу, де за попередніх часів сиділи батько, мати й Грегор, розгорнули серветки й узяли до рук ножі й виделки. Негайно у дверях з'явилася мати з мискою м'яса і відразу ж за нею сестра з повною мискою нарізаної картоплі. Їжа густо парувала. Квартиранти низько схилилися над поставленими перед ними мисками, наче б перед їжею хотіли їх перевірити, і справді, той, що сидів посередині і, здається, був авторитетом для інших, розрізав шматок м'яса ще в спільній мисці, очевидно, щоб пересвідчитися, чи воно досить м'яке і чи не слід його повернути на кухню. Він лишився вдоволений, і мати з сестрою, що напружено спостерігали, полегшено зідхнули.

Сама родина їла в кухні, хоч батько, перш ніж іти до кухні, заходив до спільної кімнати і, вклонившись один раз, обходив стіл з кашкетом у руці. Усі квартиранти підводилися і щось мурмотіли в свої бороди. Лишившись самі, вони їли майже мовчки. Грегорові здавалося дивним, що з усіх різноманітних звуків під час їжі вирізнялися звуки жування зубами, наче тим нагадуючи Грегорові, що треба мати зуби, щоб їсти, і що з найкращими беззубими щелепами нічого не вдієш. "Я хочу їсти, — сказав собі стурбовано Грегор, — але не те, що їдять ці квартиранти, і я загину".

Саме того вечора — Грегор не пригадує, щоб він чув за весь цей час скрипку — вона зазвучала з кухні. Квартиранти вже з'їли вечерю, середній витягнув газету й дав двом іншим по аркушу; тепер вони читали й курили. Коли скрипка почала грати, вони стали прислухатися й підійшли навшпиньки до дверей передпокою, де, притиснувшись один до одного, зупинилися. Їх мусіли почути з кухні, бо батько гукнув:

— Може, панам неприємно слухати? То можна відразу ж і припинити.

— Навпаки, — сказав середній з панів, — чи не хотіла б панна перейти до нас і грати тут, у вітальні, де багато зручніше й затишніше?

— О, будь ласка, — відповів батько, наче б він сам грав на скрипці.

Пани повернулися до вітальні й чекали. Скоро з'явився батько з пультом, мати з нотами й сестра зі скрипкою. Сестра спокійно готувалася до гри; батьки, що ніколи не винаймали кімнат і тому були перебільшено ввічливі до квартирантів, не зважувалися сісти на свої стільці, батько прихилився до дверей, заклавши праву руку між двома гудзиками застібною ліvreї, а мати дістала запропонований одним паном стілець і сіла збоку в куті, бо залишила стілець там, де пан його випадково поставив. Сестра почала грати; батько й мати, кожне з свого боку, пильно стежили за рухом її рук. Грегор, приваблений музикою, наважився підсунутися ближче й виставив голову до вітальні. Він ледве чи дивувався з того, що останнім часом перестав бути уважним до інших; раніше ця увага була його гордістю. Йому ж саме тепер було найбільше підстав ховатися, бо через пилюку, що лежала скрізь у його кімнаті й здіймалася від найменшого руху, він теж був весь запилений; нитки, волосся, рештки їжі тягав він за собою скрізь на спині й боках; його байдужість занадто опанувала його, щоб, як він робив багато разів на день, перевернутися на спину й обтертися об килим. І, не зважаючи на такий стан, він не побоявся трохи висунутися на бездоганно чисту підлогу вітальні.

Правда, ніхто не звертав на нього увагу. Родина була цілком захоплена грою на скрипці; навпаки, квартиранти, що спочатку, заклавши руки в кишені, надто близько постали за пультом сестри, так що всі могли дивитися в ноти, що, певно, мусіло заважати сестрі, скоро, розмовляючи півголосно, відійшли до вікна, де й зупинилися під стурбованим поглядом батька. І справді, складалося враження, наче вони були розчаровані в своєму бажанні послухати гарну чи веселу гру на скрипці, мали досить цього видовища і лише з ввічливості дозволяли себе турбувати. Особливо спосіб, яким вони носом і ротом пускали вгору дим своїх сигар, свідчив про велике роздратування. А сестра ж грала так гарно! Вона схилила набік голову й пильно та журно стежила поглядом за нотними рядками. Грегор просунувся ще трохи вперед і тримав голову низько при землі, бажаючи зустрітися з сестрою поглядом. Чи ж був він твариною, коли його так захопила музика? Йому було так, наче перед ним відкривалася дорога до вимріяної, незнано смачної їжі. Він вирішив просунутися аж до сестри, смикнути її за сукню й тим сказати їй, що вона могла б прийти зі своєю скрипкою до його кімнати, бо ніхто тут не міг бути таким вдячним їй за гру, як він. Він хотів би не випускати її з своєї кімнати доти, доки й житиме; його жажливий вигляд уперше міг би придатися йому; він хотів бути одночасно на всіх дверях і відганяти напасників; але сестра мала залишитися в нього добровільно, а не з примусу; вона сиділа б коло нього на канапі, схиливши до нього вухо, а він сказав би їй тоді, що мав твердий намір послати її до консерваторії і що про це, якби тим часом не трапилося нещастя, минулого Різдва — Різдво минуло вже? — він мав сказати всім, не звертаючи уваги на будь-які заперечення. По цьому поясненні сестра від зворушення залилася б сльозами, а Грегор

підвівся б аж до її плечей і поцілував би її в шию, яку вона носила відкритою, без хусточки й ковнірця, з того часу, як почала ходити до магазину.

— Пане Замзо! — гукнув середній пан до батька й показав, не кажучи більше й слова, вказівним пальцем на Греґора, який повільно посувався вперед. Скрипка змовкла, середущий квартирант спочатку засміявся, похитуючи головою, до своїх друзів, а потім знову подивився на Греґора. Батькові здалося важливішим, замість заганяти Греґора, спочатку заспокоїти квартирантів, хоч вони зовсім не хвилювалися, і, здавалося, Греґор розважав їх більше, ніж гра на скрипці. Він поспішив до них і намагався розпростертими руками втиснути їх до їхньої кімнати й одночасно затулити їм вигляд на Греґора. Вони тепер справді трохи сердилися, лише не знати було, чи на поведінку батька, чи від усвідомлення того відкриття, що не знали, якого сусіду по кімнаті мали в особі Греґора. Вони вимагали від батька пояснень, своєю чергою підносили руки, смикали стурбовано себе за бороди й лише повільно відступали до своєї кімнати. Тим часом сестра, подолавши розгубленість, яка опала її після раптом обірваної гри, постоявши ще якийсь час з безсило опущеними в руках скрипкою й смичком і далі дивлячись у ноти, наче б усе ще грала, раптом зібрала всі сили, поклала інструмент на коліна матері, що в нападі браку віддиху сиділа ще на своєму стільці, важко працюючи легеньми, й побігла до суміжної кімнати, до якої під натиском батька вже наближалися квартиранти, видно було, як під вправними руками сестри злітали вгору й доладно лягали ковдри й подушки на ліжках. Ще перш ніж пани досягли кімнати, вона впоралася з ліжками й вислизнула звідти. Здавалося, батька знову опанувала така впертість, що він забув повагу, з якою звичайно ставився до квартирантів. Він лише тиснув і тиснув, аж поки вже в дверях кімнати середній пан загрозово тупнув ногою й тим зупинив батька.

— Я хочу сказати, — мовив він і підніс руку, одночасно шукаючи поглядом матері і сестри, — що, з огляду на пануючі в цьому приміщенні й родині відносини, — при цьому він рішуче сплюнув на підлогу, — негайно відмовляюся від своєї кімнати. Звичайно, й за ці дні, що я тут прожив, нічого не плататиму, навпаки, ще подумаю, чи не виступлю проти вас з якимись — вірте мені — дуже легко обґрунтованими вимогами.

Він замовк і дивився просто перед себе, наче чекаючи чогось. І дійсно, обидва його друзі відразу ж промовили:

— Ми теж відмовляємося негайно.

Потім він схопився за клямку і з грюкотом зачинив двері. Батько, мацаючи руками, з трудом доплентався до свого фотеля і впав на нього; виглядало так, наче він розкинувся до свого звичайного вечірнього сну, але різкі коливання його наче безсилої голови свідчили, що він зовсім не спав. Греґор весь час тихо лежав на тому місці, де його зауважили квартиранти. Розчарування від провалу його плану, а може, й викликана тривалим голодом слабкість позбавили його можливості рухатися. Він боявся з усією певністю негайного вибуху гніву, що повис над ним, і чекав. Його навіть не злякала скрипка, що з тремтячих пальців матері дзвінко упала з її колін.

— Дорогі батьки, — мовила сестра і вдарила, щоб викликати до себе увагу, рукою

по столу, — далі так бути не може. Коли ви цього, може, не розумієте, то розумію я. Я не хочу називати цю потвору своїм братом, і тому скажу лише одне: ми мусимо спробувати позбутися її. Ми зробили все можливе, щоб доглядати й терпіти її, я гадаю, що вона не може зробити нам найменшого закиду.

"Вона тисячу разів має рацію", — подумав батько. Мати, що все ще не могла віддихатися, почала з ошалілим виразом очей глухо кашляти, закривши уста рукою.

Сестра поспішила до матері й поклала їй руку на чоло. Слова сестри, здавалося, навели батька на виразніші думки, він сидів випростано, грався своїм службовим кашкетом між тарілками, що стояли ще на столі після вечері квартирантів, і деколи поглядав на незворушного Грегора.

— Ми мусимо звільнитися від цієї потвори, — мовила сестра тепер виключно до батька, бо мати в нападі кашлю нічого не чула. — Вона зведе зі світу вас обох, я бачу це. Коли вже мусиш так важко працювати, як ми всі, не можна витримувати ці вічні муки дома. — І вона так розплакалася, що сльози її потекли по обличчю матері, з якого вона стирала їх механічними рухами руки.

— Дитино, — озвався батько співчутливо, підкреслюючи, що розуміє її, — але що нам робити?

Сестра знизала плечима на знак безпорадності, яка опанувала її в плачі всупереч попередній певності.

— Якби він бодай розумів нас, — відповів батько напівпитанням, а сестра, плачучи далі, різко махнула рукою на знак того, що про це не може бути й мови.

— Якби він бодай розумів нас, — повторив батько і, заплющивши очі, зважував переконання сестри про неможливість чогось подібного. — Тоді, може, можна було б домовитися з ним. Але так...

— Треба його позбутися, — вигукнула сестра, — це єдиний вихід, тату. Тобі треба лише забути, що це Грегор. Що ми так довго в це вірили, в цьому, властиво, наше нещастя. Але який же це Грегор? Якби це він, він давно зрозумів би, що співжиття людей з такою твариною неможливе, і відійшов би геть добровільно. Тоді ми не мали б брата, але могли б жити й шанобливо зберігати пам'ять про нього. Але так — нас переслідує ця тварина, виганяє квартирантів, хоче, очевидно, захопити все помешкання й змусити нас спати на вулиці. Дивися, тату, — скрикнула вона раптом, — він починає знову.

І з зовсім не зрозумілим Грегорові страхом сестра покинула навіть матір, буквально відскочила від її стільця, наче ладна була скорше офірувати матір, ніж лишатися поблизу Грегора, і поспішила сховатися за батька, який, збуджений лише її поведінкою, теж підвівся і, наче б на захист сестри, підніс назустріч їй руки.

Але Грегорові і в думці не було будь-кого, а тим більше свою сестру, лякати. Він лише просто почав обертатися, щоб повернутися до своєї кімнати; а це, правда, дуже разило, бо з огляду на свій хворобливий стан він мусів при важких поворотах допомагати собі головою, яку то підносив багатократно, то притискав до підлоги. Він зупинився й оглянувся навколо. Його добрий намір, здавалося, зрозуміли; то був лише

хвиловий переляк. Тепер усі дивилися на нього мовчазно й зажурено. Мати, простягнувши ноги й стиснувши їх, лежала на своєму стільці, її очі майже заплющилися від утоми. Батько й сестра сиділи поруч; сестра поклала руки батькові на плече.

"Нарешті, я, здається, можу обернутися", — подумав Грегор і розпочав знову свої вправи. Він не міг погамувати задишку, викликану напруженням, і мусів час від часу відпочивати. Та його ніхто й не підганяв, залишеного на самого себе. Коли він довершив обертання, тоді почав негайно рухатися просто. Його дивувала велика віддаль, що відокремлювала його від кімнати, і він не розумів, як при такій слабості нещодавно покрив цю відстань, майже не помічаючи цього. Турбуючися тільки тим, щоб якнайскоріше доповзти, він не помічав, що жадні слова, жадні вигукі родини не заважали йому. Лише досягнувши дверей, він повернув голову, не зовсім, бо відчував, що йому задубіла шия, однак побачив, що позад нього ніщо не змінилося, лише сестра встала. Його останній погляд ховзнув по матері, яка вже зовсім заснула.

Ледве він опинився в своїй кімнаті, як двері поспішно зачинено, засунуто й замкнено. Раптовий шум позаду так налякав Грегора, що йому відібрало ніжки. То сестра так поспішала. Вона вже раніше стояла й чекала, потім легко підскочила — Грегор зовсім і не чув, як вона підійшла, — і, обертаючи ключ у замку, крикнула до батька: "Нарешті!" "А тепер?" — запитав себе Грегор й озирнувся навколо в п'ятьмі. Невдовзі він встановив, що взагалі не міг більше рухатися. Це не здивувало його, скорше здавалося йому неприродним те, що він досі міг рухатися на тоненьких ніжках. Поза тим він почував себе відносно приємно. Правда, біль відчувався у всьому тілі, але чути було, як він наче поступово слабшав і слабшав і врешті зникав. Зогниле яблуко в своїй спині й рану навколо нього, що зовсім укрилася м'яким пилом, він уже ледве чув. Про родину думав розчулено й з любов'ю. Думка про те, що він мусить зникнути, була ще рішучіша, ніж Думка сестри. Він лишався в цьому стані порожнього й мирного роздуму, аж поки годинник на вежі пробив третю годину ранку. Він ще жив, коли невдовзі за вікном почало світати. Потім голова мимоволі опала зовсім на підлогу, і ніздрями легко вийшов останній його віддих.

Коли рано вранці прийшла служниця — з великої сили й поспіху вона так стукала дверима, її не раз просили, щоб уникала цього, — що в усьому помешканні не могло бути й мови про спокійний сон, — вона при звичайній короткій візиті до Грегора спочатку не постерегла нічого особливого. Їй здавалося, що він умисне лежить так непорушно й удає з себе ображеного. Вона певна була, що він усе розуміє. Маючи випадково в руках довгу мітлу, вона пробувала від дверей лоскотати його. Коли й це лишилося без наслідків, вона розгнівалася й легко підштовхнула Грегора, й аж зсунувши його без жадного опору з місця, почала пильно приглядатися. Скоро зрозумівши, що сталося, вона широко відкрила очі й тихо свиснула; але не довго стояла на місці, а рвонула навстіж двері до спальні й крикнула голосно в п'ятьму:

— Ось подивіться лишень, воно вже здохло; он там лежить, зовсім, зовсім здохло!

Подружжя Замзи сиділо в ліжку й мусіло спочатку перебороти страх від появи

служниці, перш ніж усвідомити її повідомлення. Але потім пан і пані Замза поспішно вилізли, кожне на свій бік, з ліжка; пан Замза кинув ковдру через плече; пані Замза вийшла в нічній сорочці; так і зайшли вони до кімнати Ґреґора. Тим часом відчинилися двері з кімнати, в якій спала Ґрета від часу появи квартирантів; вона була зовсім одягнена, наче й не спала, про що, здавалося, свідчило її бліде обличчя.

— Помер? — спитала пані Замза й питально подивилася на служницю, хоч могла й сама пересвідчитися в цьому, а навіть побачити, й не перевіряючи.

— Я так гадаю, — сказала служниця й на доказ цього посунула мітлою вбік тіло Ґреґора. Пані Замза зробила рух, наче хотіла затримати мітлу, але не зробила цього.

— Ну, — мовив пан Замза, — тепер можемо дякувати Богові. Він перехрестився, і всі три жінки наслідували його приклад. Ґрета, що не зводила очей з трупа, промовила:

— Дивіться лишень, який він був худий. Та він уже довгий час нічого не їв. Як принесли йому їжу, так і забирали назад.

Справді, тіло Ґреґора було зовсім пласке й сухе, це виразно видно було саме тепер, коли він уже не підносився на ніжках і ніщо не відволікало погляду від нього.

— Ходімо, Ґрето, на хвилину до нашої кімнати, — мовила пані Замза з сумною усмішкою, і Ґрета пішла, оглядаючися на трупа, за батьками до спальні. Служниця залишила двері й широко відкрила вікно. Не зважаючи на ранній ранок, у свіжому повітрі вже чулося легеньке тепло. Був кінець березня.

Зі своєї кімнати вийшли троє квартирантів і з подивом оглядалися за своїм сніданком; про них забули.

— Де сніданок? — сердито запитав середній з панів служницю. Але вона поклала палець на уста й кивнула потім швидко й мовчазно панам, нехай, мовляв, заглянуть до Ґреґорової кімнати. Вони зайшли й зупинилися в уже зовсім освітленій кімнаті навколо трупа Ґреґора, закривши руки в кишені дещо притертих сурдутів.

Тоді відчинилися двері спальні, й з'явився пан Замза в лівреї з жінкою по один бік себе й з дочкою по другий. Усі були трохи заплакані; Ґрета іноді тулилася до батькової руки.

— Залишіть негайно моє помешкання! — сказав пан Замза й показав на двері, не відпускаючи від себе жінок.

— Як ви це розумієте? — запитав середній з панів і дещо розгублено й солодко засміявся.

Обидва інші тримали руки за спиною й весь час потирали їх наче в радісному чеканні великої сутички, яка випаде їм на користь.

— Я розумію це точно так, як сказав, — відповів пан Замза й пішов прямолінійно з своїми супутницями на квартиранта.

Той стояв спочатку спокійно й дивився в підлогу, наче б справа укладалася в його голові зовсім інакше.

— У такому разі ми йдемо, — сказав він потім і подивився на пана Замзу, наче, раптово охоплений покорою, вимагав дозволу й на це рішення.

Пан Замза зі здивуванням в очах лише похитав багатократно головою. Потім пан

справді пішов широкими кроками до передпокою; обидва його друзі якусь мить тримали вже руки спокійно і тепер відразу побігли за ним, наче від страху, що пан Замза може увійти до передпокою раніше від них і відтяти їх зв'язок з їхнім провідником. У передпокої всі троє взяли капелюхи, витягли палиці з стояка, для них призначеного, мовчазно відкланялися й залишили приміщення. З якимось, як виявилося, зовсім безпідставним підозрінням пан Замза вийшов з обома жінками за поріг; схилившись на поруччя, вони дивилися, як троє панів повільно, правда, але без зупинки спускалися довгими сходами, на кожному поверсі зникали у певному завороті клітки сходів і за якусь мить з'являлися знову; що далі вони знижувалися, то менше цікавилася ними родина Замз, і коли назустріч їм, а потім вище від них з'явився в гордій поставі з вантажем на голові помічник різника, пан Замза з жінками залишив поруччя, і всі з полегшенням повернулися до помешкання.

Вони ухвалили цей день присвятити на відпочинок і прогулянки; бо не лише заслужили такої перерви в праці, а навіть конче її потребували. Вони сіли за стіл, щоб написати три вибачливі листи; пан Замза до своєї дирекції, пані Замза до замовця, а Грета до свого принципала. Під час писання увійшла служниця, щоб сказати, що вона відходить, бо її вранішня праця скінчилася. Троє, що писали, спочатку просто хитнули головами, не підводячи очей, і лише коли служниця все ще не хотіла йти, сердито подивилися на неї.

— Ну? — запитав Замза.

Служниця стояла, сміючися, в дверях, наче хотіла сповістити родині радісну вістку, але думала зробити це тільки тоді, як її почнуть докладно випитувати. Майже вертикальне струсьове перо, яке дратувало пана Замзу протягом усього часу її служби, легенько похитувалося на всі боки.

— То чого ви, властиво, хочете? — запитала пані Замза, яку служниця найбільше поважала.

— Так, — відповіла служниця й від дружнього сміху не могла відразу говорити далі. — Отже з приводу того, як те все прибрати, не мусите турбуватися. Уже все в порядку.

Пані Замза й Грета схилилися над листами, наче хотіли писати далі; пан Замза, який зауважив, що служниця хотіла все докладно пояснювати, рішуче одмахнувся рукою. А вона, не змігши розповісти, згадала, що мусить поспішати, крикнула з очевидним почуттям образи: "До побачення!", дико обернулася й залишила помешкання, жахливо хряснувши дверима.

— Увечорі я її звільню, — сказав пан Замза, але ні від дружини, ні від дочки не дістав відповіді, бо служниця порушила їх ледве здобутий спокій. Вони пішли до вікна й, обнявшись, залишилися там. Пан Замза обернувся в своєму фотелі до них і хвилину оглядав їх мовчазно. Потім гукнув:

— Ідіть бо сюди. Лишіть уже нарешті старі справи. Будьте й до мене трохи уважні. Жінки відразу ж почули, попестили його й швидко скінчили свої листи.

Потім усі троє гуртом залишили приміщення, чого вони не робили вже кілька місяців; і поїхали трамваєм на свіже повітря за місто. Вагон, у якому вони сиділи самі,

весь був залитий теплим сонячним промінням. Вони обговорювали, зручно вмостившись на сидіннях, перспективи на майбутнє, і виходило, що при ближчому розгляді вони були не такі вже й погані, бо праця всіх трьох, про яку вони, властиво, не випитували одне одного, назагал була добра й цілком сприятлива на майбутнє. Найбільшого негайного покращення становища легко було досягнути зміною помешкання; вони хотіли перейти до меншого й дешевшого, але краще розташованого і взагалі практичнішого помешкання, ніж теперішнє, вибране ще Грегором. Розмовляючи так, пан і пані Замза, дивлячись на свою дочку, що дедалі жвавішала, майже одночасно помітили, як вона, попри всі нещастя, від яких поблідли її щоки, за останній час розквітла й стала гарною, вродливою дівчиною. Стишившись й майже несвідомо розмовляючи поглядами, вони думали, що надходив час шукати їй доброго чоловіка. І наче на підтвердження їхніх нових мрій і добрих намірів, коли вони досягли мети своєї подорожі, дочка підвелася перша й розправила своє юне тіло.

Переклад: Іван Кошелівець